

● પ્રસ્તાવના 2.1 આર્થિક વૃદ્ધિનો અર્થ 2.1.1 વ્યાખ્યાઓ 2.1.2 આર્થિક વૃદ્ધિના ખ્યાલની મર્યાદાઓ 2.2 આર્થિક વિકાસનો અર્થ 2.2.1 વ્યાખ્યાઓ 2.2.2 આર્થિક વિકાસનાં લક્ષણો 2.2.3 આર્થિક વિકાસના ખ્યાલની મર્યાદાઓ 2.3 વૃદ્ધિ અને વિકાસ વચ્ચેનો તફાવત 2.4 વિકાસના નિર્દેશકો 2.4.1 રાષ્ટ્રીય આવકનો વૃદ્ધિ-દર 2.4.1.1 કોષ્ટકમાં રજૂઆત 2.4.1.2 મર્યાદાઓ 2.4.2 માથાદીઠ આવકનો વૃદ્ધિ-દર 2.4.2.1 કોષ્ટકમાં રજૂઆત 2.4.2.2 મર્યાદાઓ 2.4.3 જીવનની ભૌતિક ગુણવત્તામાં સુધારણા 2.4.3.1 જીવનની ભૌતિક ગુણવત્તા એટલે શું? 2.4.3.2 જીવનની ભૌતિક ગુણવત્તામાં સમાવિષ્ટ થતી બાબતો	2.4.3.3 જીવનની ભૌતિક ગુણવત્તાનો આંક 2.4.3.4 જીવનની ભૌતિક ગુણવત્તા - ત્રણ બાબતો (ઘટકો) 2.4.3.5 માત્ર ત્રણ બાબતો અંગેના કારણો 2.4.3.6 જીવનની ભૌતિક ગુણવત્તાના આંકની રચના 2.4.3.7 મહત્વની બાબતો 2.4.3.8 સકારાત્મક બાબતો 2.4.3.9 મર્યાદાઓ 2.4.3.10 આજની સ્થિતિ 2.4.4 માનવવિકાસનો આંક 2.4.4.1 માનવવિકાસ આંકના ઘટકો 2.4.4.2 મુખ્ય બાબતો 2.4.4.3 માનવ વિકાસનો અહેવાલ (2015) મુજબ કેટલાંક દેશો માટે માનવવિકાસના નિર્દેશકો 2.4.4.4 તારણો 2.4.4.5 માનવવિકાસના આંકનું મહત્વ 2.4.4.6 મર્યાદાઓ
---	---

પ્રસ્તાવના (Introduction)

આર્થિક વિકાસ સાધવો એ વિશ્વના દેશોનું આજે એક સૌથી મહત્વપૂર્ણ ધ્યેય છે અને તેમાં પણ બીજા વિશ્વયુદ્ધ પછી તો આર્થિક ચિંતનના કેન્દ્ર બિંદુ તરીકે તેને ગણવામાં આવે છે. 1939થી 1944ના બીજા વિશ્વયુદ્ધ પછી દુનિયાના વિકાસમાન દેશોએ તેમની બેકારી, ગરીબી, અસમાનતા, ભૂખમરાની સમસ્યાઓને ઉકેલવા માટે ઝડપી આર્થિક વિકાસ ઉપર ભાર મૂક્યો ત્યારથી આર્થિક વિકાસ અને આર્થિક વૃદ્ધિ શબ્દ પ્રચલિત બન્યા છે. વિકાસમાન દેશોએ આર્થિક વિકાસ દ્વારા વિકસિત દેશોની સરખામણીમાં માથાદીઠ આવકનો તફાવત ઘટાડવાનું અને જીવનધોરણ ઊંચું લઈ જવાનું નક્કી કર્યું ત્યાર બાદ આવા દેશોમાં આર્થિક વિકાસ માટેની જાગૃતતા આવી છે તેમ કહી શકાય. અત્રે એ પણ યાદ રાખવું જોઈએ કે, આર્થિક વિકાસની જરૂરિયાત માત્ર વિકસતાં રાષ્ટ્રો પૂરતી સીમિત નથી. વિકસિત રાષ્ટ્રોમાં પણ જુદાં કારણોસર તે એટલા જ તીવ્ર પ્રમાણમાં જોવા મળે છે. વિકાસમાન રાષ્ટ્રો આર્થિક વિકાસ દ્વારા ગરીબી, બેકારી ઘટાડીને પ્રજાનું જીવનધોરણ સુધારવાનો ઉદ્દેશ્ય ધરાવે છે, તો વિકસિત રાષ્ટ્રોમાં આર્થિક વિકાસનો હેતુ જીવનધોરણને જાળવી રાખવાનો છે જેથી તેમનું ઊંચું જીવનધોરણ એકધારું જળવાઈ રહે. આ રીતે જોતાં આર્થિક વૃદ્ધિના દરની જાળવણી એ વિકસિત દેશોનો પ્રશ્ન છે. જ્યારે ઝડપી આર્થિક વિકાસ એ વિકાસમાન દેશોની પ્રથમ આવશ્યક જરૂરિયાત છે.

સામાન્ય રીતે આર્થિક વિકાસ Economic Development અને આર્થિક વૃદ્ધિ Economic Growth બંનેને સમાન

ગણવામાં આવે છે. ભૂતકાળમાં આર્થિક વિકાસ અને આર્થિક વૃદ્ધિ શબ્દો, એકબીજાના બદલામાં છૂટથી વપરાતા હતા. પરંતુ કેટલાક અર્થશાસ્ત્રીઓ વર્ષોથી આર્થિક વિકાસ અને આર્થિક વૃદ્ધિ બંનેને જુદાં ગણે છે. શ્રીમતી ઊર્સુલા હિક્સના મતે વિકાસમાન દેશોના આર્થિક પ્રશ્નોનું નિરાકરણ એ આર્થિક વિકાસ છે જ્યારે વિકસિત દેશોના આર્થિક પ્રશ્નોનું નિરાકરણ આર્થિક વૃદ્ધિ છે.

2.1 આર્થિક વૃદ્ધિનો અર્થ (Meaning of Economic Growth)

વૃદ્ધિ એટલે આર્થિક વૃદ્ધિ. આર્થિક વૃદ્ધિને સમયના લાંબા ગાળા દરમિયાન અર્થતંત્રમાં ચીજવસ્તુઓના કુલ ઉત્પાદનમાં થતા વધારા સાથે સંબંધ છે. આર્થિક વૃદ્ધિમાં વાસ્તવિક રાષ્ટ્રીય આવક અને વાસ્તવિક માથાદીઠ આવકમાં નિરંતર વધારો થાય છે. આ વૃદ્ધિ માટે જમીન, મૂડી, શ્રમ, નિયોજનશક્તિ જેવાં ઉત્પાદનનાં સાધનોના પુરવઠા અને ગુણવત્તામાં થતો વધારો જવાબદાર હોય છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો ઉત્પાદનનાં સાધનોની ઉત્પાદકતાનો વધારો જવાબદાર હોય છે. ટૂંકમાં કહીએ તો, દેશના ઉત્પાદનનાં સાધનોના પુરવઠામાં, તેમની પ્રાપ્તિમાં વધારો થતો હોય, સાધનોની ઉત્પાદકતા-કાર્યક્ષમતા વધતી હોય અને તેનાથી વાસ્તવિક રાષ્ટ્રીય આવક અને વાસ્તવિક માથાદીઠ આવક સતત વધતી હોય તે આર્થિક વૃદ્ધિ છે તેમ કહેવાય. આમ, આર્થિક વૃદ્ધિ પરિમાણાત્મક પરિવર્તન છે. આર્થિક વૃદ્ધિ એ વધુ ઉત્પાદન, કાચી રાષ્ટ્રીય પેદાશમાં દર વર્ષે થતો વધારો દર્શાવે છે જેના દ્વારા દેશની આર્થિક સ્થિતિનું ચિત્ર રજૂ થાય છે. દુનિયાના બે દેશો વચ્ચેની આર્થિક સરખામણીનું મૂલ્યાંકન કરવામાં પણ તે ઉપયોગી સાબિત થાય છે.

2.1.1 વ્યાખ્યાઓ (Definitions) :

“આર્થિક વૃદ્ધિ એટલે રાષ્ટ્રીય આવકનો વૃદ્ધિ-દર અથવા વસ્તુઓ અને સેવાઓના કુલ ઉત્પાદન પ્રમાણમાં થતો વધારો.”

- હેન્સન

“પ્રજાને વધુ ને વધુ વૈવિધ્યપૂર્ણ આર્થિક ચીજવસ્તુઓનો પુરવઠો પૂરો પાડવાની દેશની શક્તિમાં લાંબા ગાળા માટે થતો વધારો આર્થિક વૃદ્ધિ છે.”

- સાયમન કુઝનેટ્સ

2.1.2 આર્થિક વૃદ્ધિના ખ્યાલની મર્યાદાઓ :

- (1) આર્થિક વૃદ્ધિમાં માત્ર પરિમાણાત્મક પરિવર્તનો જ ધ્યાનમાં લેવાય છે.
- (2) આર્થિક વૃદ્ધિમાં રાષ્ટ્રીય આવક અને માથાદીઠ આવક વધે છે પણ સંસ્થાકીય અને મનોવૈજ્ઞાનિક વલણો યથાવત રહે છે.
- (3) આર્થિક વૃદ્ધિનો ખ્યાલ મર્યાદિત છે તે માત્ર ઉત્પાદનમાં થતો વધારો અને વધારાનું પ્રમાણ દર્શાવે છે.
- (4) લોકોનું કલ્યાણ તેમજ તેમાં થતા ફેરફારો જાણવા માટે આર્થિક વૃદ્ધિનો ખ્યાલ બહુ ઉપયોગી બનતો નથી.

2.2 આર્થિક વિકાસનો અર્થ (Meaning of Economic Development)

વિકાસ એટલે આર્થિક વિકાસ આજે એશિયા, આફ્રિકા અને લેટિન અમેરિકાના દેશો આર્થિક વિકાસ માટે સક્રિય બન્યા છે ત્યારે આપણે સમજવું જોઈએ કે આર્થિક વિકાસ ખરેખર શું છે ? આર્થિક વિકાસ એક પ્રક્રિયા છે, સતત ચાલતી પ્રક્રિયા છે, આર્થિક સુખાકારી પ્રાપ્ત કરવાનું સાધન છે. તેથી આર્થિક વિકાસ શબ્દનો વ્યાપ એટલો મોટો છે કે આર્થિક વિકાસમાં આર્થિક વૃદ્ધિ, આર્થિક સુખાકારી, આર્થિક પ્રગતિ પણ સમાઈ જાય છે.

આર્થિક વિકાસ દરમિયાન પણ વાસ્તવિક રાષ્ટ્રીય આવક અને વાસ્તવિક માથાદીઠ આવક વધે છે પણ આર્થિક વિકાસ એ માત્ર પરિમાણાત્મક ફેરફારો નથી તેમાં આવકના વધારાની સાથે કેટલાક ગુણાત્મક ફેરફારો પણ થાય છે. વિકાસ એ વૃદ્ધિ કરતા વિશેષ છે. બહુમુખી પ્રક્રિયા છે. વિકાસની પ્રક્રિયા દરમિયાન દેશનું આર્થિક અને સામાજિક માળખું બદલાય છે. આર્થિક પ્રગતિની સાથે સામાજિક ક્ષેત્રમાં પણ પ્રગતિ થાય છે. સામાન્ય રીતે રાષ્ટ્રીય આવકનું માળખું બદલાય છે. રાષ્ટ્રીય આવકમાં ખેતી ક્ષેત્રનો ટકાવારી ફાળો ઘટે છે. ઉદ્યોગ અને સેવા ક્ષેત્રનો ફાળો વધે છે. ખેતીના પ્રચ્છન્ન બેકારી ધરાવતા શ્રમિકોને અન્ય ક્ષેત્રમાં રોજગારી મળે છે. આધુનિક ટેકનોલોજી અમલમાં આવે છે. જેનાથી સમય અને ખર્ચ બચે છે. નવાં બિયારણો શોધાય છે. પરિણામે ઉત્પાદન અને વહેંચણીનું સંસ્થાકીય માળખું બદલાય છે. આ બધાં માળખાકીય પરિવર્તનોને કારણે ગરીબી, બેકારી અને અસમાનતા ઘટે છે.

2.2.1 વ્યાખ્યાઓ :

(1) “આર્થિક વિકાસ એ બહુપરિમાણિય પ્રક્રિયા છે.”

- માઈકલ ટોડેરો

(2) “આર્થિક વિકાસ એવી પ્રક્રિયા છે કે જે હેઠળ ગરીબી રેખા નીચેની વસ્તીમાં વધારો ન થાય, આવકની વહેંચણી વધુ અસમાનતા ધારણ ન કરે તે શરતોને આધીન રહીને દેશની માથાદીઠ વાસ્તવિક આવકમાં લાંબા સમયગાળા સુધી વધારો જન્માવે છે.”

- જી. એમ. મેયર

(3) “વસ્તી સ્થિર હોય કે સતત વધતી હોય, પરંતુ ઉત્પાદનનાં સાધનો તથા ઉત્પાદનની રીતમાં ફેરફાર જન્માવતી એવી પ્રક્રિયા છે કે જેને લીધે માથાદીઠ આવકમાં સતત વધારો થતો હોય અને લોકોનું જીવનધોરણ ઊંચું જતું હોય, તો દેશનો આર્થિક વિકાસ થઈ રહ્યો છે તેમ કહેવાય.”

- મેકલપ

2.2.2 આર્થિક વિકાસનાં લક્ષણો (Characteristics of Economic Development) :

(1) આર્થિક વિકાસ એ સતત ચાલતી પ્રક્રિયા છે : આર્થિક વિકાસની પ્રક્રિયા ચોક્કસ દિશામાં નિયત ક્રમમાં ધીમી પણ મજબૂત પ્રક્રિયા છે. કોઈ પણ દેશમાં વિકાસની પ્રક્રિયા શરૂ કરવાનું કામ સરળ છે પણ તે જાળવી રાખવાનું મુશ્કેલ છે. સામાન્ય રીતે વિકાસની પ્રક્રિયા શરૂઆતમાં ઝડપી હોય છે પણ સમય જતાં વિકાસની પ્રક્રિયા ધીમી પડે છે.

(2) પરિમાણાત્મક અને ગુણાત્મક પરિવર્તન થાય છે : આર્થિક વિકાસમાં ઉત્પાદનમાં વધારો એટલે પરિમાણાત્મક અને સંશોધનો દ્વારા વસ્તુની ગુણવત્તામાં સુધારો જેવાં ગુણાત્મક પરિવર્તનો પણ થાય છે પરંતુ ગુણાત્મક પરિવર્તનો વધારે થાય છે.

(3) માંગમાં પરિવર્તન આવે છે : વિકાસ થવાથી લોકોની આવક વધે છે. રુચિ બદલાય છે. પરિણામે માંગ બદલાય. વિકાસની શરૂઆતના તબક્કામાં પ્રાથમિક વસ્તુની માંગ ઝડપી વધે છે ત્યાર બાદ મોજશોખ અને સુખ-સગવડની વસ્તુની માંગ વધે છે.

(4) શ્રમની ગતિશીલતા વધે છે : વિકાસને કારણે શિક્ષણ વધતાં શ્રમની ગતિશીલતા વધે છે.

(5) મૂડીસર્જનમાં વધારો થાય છે : વિકાસથી જુદી-જુદી વસ્તુઓની માંગ વધે છે. નવા સાહસિકો આગળ આવે છે તેથી મૂડીસર્જન અને મૂડીરોકાણના દરમાં મોટો વધારો થાય છે.

(6) ટેકનોલોજીમાં ફેરફાર થાય છે : વિકાસ થતા અગ્નિ અને પાણી ઉપર આધારિત ટેકનોલોજીને બદલે કોલસા-લોખંડ ઉપર આધારિત ટેકનોલોજી અપનાવાતા વિકાસ-દર ઝડપી બને છે.

(7) અમુક તબક્કા બાદ વિકાસની પ્રક્રિયા સ્વયંભૂ હોય છે.

2.2.3 આર્થિક વિકાસના ખ્યાલની મર્યાદાઓ :

(1) આર્થિક વિકાસ દેશની પ્રગતિને દર્શાવી શકે છે. આર્થિક બાબતોની સ્થિતિ દર્શાવી શકે છે પરંતુ તે સાચા અર્થમાં માનવવિકાસની ચર્ચા કરી શકતું નથી. માનવપ્રગતિનું માપદંડ બની શકતું નથી.

(2) આર્થિક વિકાસને આર્થિક વૃદ્ધિની જેમ માપી શકાતું નથી. આર્થિક વિકાસને માપવાનું કાર્ય ખૂબ મુશ્કેલ છે કારણ કે આર્થિક વિકાસમાં સમાજમાં આવેલાં પરિવર્તનોનો પણ સમાવેશ થાય છે. તેનું માપ કાઢવાનું કાર્ય ખૂબ મુશ્કેલ છે.

(3) આર્થિક વિકાસ થાય તો પ્રજાનું જીવનધોરણ ઊંચું આવે ? આજે ભારતમાં આર્થિક વિકાસ થાય છે છતાં પ્રજાનાં જીવનધોરણમાં ખૂબ સુધારો થયો નથી એટલે વિકાસ એટલે જીવનધોરણમાં સુધારો એવું કહી શકાય નહિ.

2.3 વૃદ્ધિ અને વિકાસ વચ્ચેનો તફાવત (Difference Between Growth and Development)

આર્થિક વિકાસ એ આર્થિક વૃદ્ધિ કરતાં કંઈક વિશેષ છે. આર્થિક વૃદ્ધિ એ એવી પ્રક્રિયા છે જેમાં અર્થતંત્રની આવક વધે છે પરંતુ અર્થતંત્રની સંસ્થાઓમાં પરિવર્તન આવતા નથી. લોકોના મનોવલણ બદલાતા નથી જ્યારે આર્થિક વિકાસમાં અર્થતંત્રની આવકમાં થતા વધારાની સાથે અર્થતંત્રનું માળખું લોકોના મનોવલણ બદલાય છે. તેથી જ જિરાલ્ડ મેયરે જણાવ્યું છે કે, ‘વિકાસ એટલે વૃદ્ધિ વત્તા પરિવર્તન.’ આર્થિક વિકાસ અને આર્થિક વૃદ્ધિ વચ્ચેના તફાવતને નીચે મુજબ રજૂ કરી શકાય :

આર્થિક વૃદ્ધિ	આર્થિક વિકાસ
(1) આર્થિક વૃદ્ધિ એ ઘટના છે.	(1) આર્થિક વિકાસ પ્રક્રિયા છે.
(2) આર્થિક વૃદ્ધિમાં પરિમાણાત્મક પરિવર્તનો થાય છે.	(2) આર્થિક વિકાસમાં પરિમાણાત્મક અને ગુણાત્મક પરિવર્તનો થાય છે.
(3) આર્થિક વૃદ્ધિમાં અર્થતંત્રમાં ઉપલબ્ધ સાધનોની પુનઃફાળવણી ઉપર ભાર મૂકવામાં આવે છે.	(3) આર્થિક વિકાસમાં અર્થતંત્રમાં વણવપરાયેલાં સાધનોને વપરાશમાં લેવાનો પ્રશ્ન ઊભો થાય છે.
(4) આર્થિક વૃદ્ધિ વિકસિત દેશો સાથે સંકળાયેલ ખ્યાલ છે.	(4) આર્થિક વિકાસ વિકાસશીલ દેશો સાથે સંકળાયેલ ખ્યાલ છે.
(5) આર્થિક વૃદ્ધિને માપવાનું કાર્ય સરળ છે.	(5) આર્થિક વિકાસને ચોક્કસ રીતે માપવાનું કાર્ય અતિ મુશ્કેલ છે.
(6) વૃદ્ધિનો ખ્યાલ સીમિત છે.	(6) વિકાસનો ખ્યાલ વિસ્તૃત છે.
(7) આર્થિક વૃદ્ધિને માથાદીઠ આવકના વધારા સાથે સંબંધ છે.	(7) આર્થિક વિકાસને માથાદીઠ આવક ઉપરાંત વહેંચણી સાથે સંબંધ છે.
(8) આર્થિક વૃદ્ધિ ઝડપી હોય છે.	(8) આર્થિક વિકાસની પ્રક્રિયા ધીમી હોય છે.
(9) આર્થિક વિકાસ વિના આર્થિક વૃદ્ધિ શક્ય છે.	(9) આર્થિક વૃદ્ધિ વિના આર્થિક વિકાસ શક્ય નથી.

2.4 વિકાસના નિર્દેશકો (Indicators of Development)

દેશમાં આર્થિક વિકાસ થયો છે કે કેમ ? જો થયો હોય તો કેટલી ઝડપથી થયો છે ? દેશમાં આર્થિક વિકાસની કક્ષા કેટલી છે ? તે જાણવા અને તેનું માપ કાઢવા માટે કેટલાંક પરિબલોને ધ્યાનમાં લેવા પડે છે. આવાં પરિબલો કે બાબતોને આર્થિક વિકાસનાં નિર્દેશકો, માપદંડો કે ધોરણો તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. આર્થિક વિકાસનો દર અને આર્થિક વિકાસની કક્ષાને માપનાર આ પરિબલો એવાં છે કે તેમને સંખ્યા કે આંકડામાં રજૂ કરી શકાય છે. તેથી આર્થિક વિકાસના નિર્દેશકો દ્વારા બે સમયગાળા વચ્ચેના, બે દેશો કે રાજ્યોના આર્થિક વિકાસની તુલના થઈ શકે છે. જેમ થરમોમિટર શરીરના તાપમાનમાં થયેલા ફેરફારને માપે છે, નોંધે છે તેમ આ પરિબલો દેશના વિકાસને માપે છે. આર્થિક વિકાસના કેટલાક નિર્દેશકો નીચે મુજબના છે :

(1) રાષ્ટ્રીય આવકનો વૃદ્ધિ-દર (2) માથાદીઠ આવકનો વૃદ્ધિ-દર (3) જીવનની ભૌતિક ગુણવત્તા અને તેનો આંક (PQLI) (4) માનવવિકાસનો આંક (HDI).

2.4.1 રાષ્ટ્રીય આવકનો વૃદ્ધિ-દર (Growth Rate of National Income) :

આ નિર્દેશક મુજબ જો દેશની વાસ્તવિક રાષ્ટ્રીય આવકમાં લાંબા ગાળા સુધી સતત વધારો થઈ રહ્યો હોય તો આર્થિક વિકાસ થયો છે તેમ ગણાય. જો રાષ્ટ્રીય આવક ઊંચા દરે વધી હોય તો વિકાસનો દર ઊંચો ગણાય અને જો રાષ્ટ્રીય આવક નીચા દરે વધી હોય તો આર્થિક વિકાસનો દર મંદ ગણાય છે. અને જો રાષ્ટ્રીય આવકમાં વધારો ન થતો હોય તો તે સ્થગિતતાની અવસ્થા દર્શાવે છે. જો રાષ્ટ્રીય આવકમાં ઘટાડો થતો હોય તો તે આર્થિક વિકાસની પીછેહઠની સ્થિતિ ગણાશે. આ માપદંડ પ્રમાણે નાણાકીય આવક નહિ પણ વાસ્તવિક આવક ધ્યાનમાં લેવાની હોવાથી રાષ્ટ્રીય આવકની બજારભાવે નહિ પરંતુ સ્થિર ભાવે ગણતરી કરવામાં આવે છે.

કોષ્ટક 2.1

2.4.1.1 કોષ્ટકમાં રજૂઆત : વિશ્વના કેટલાક દેશોમાં રાષ્ટ્રીય આવકનો વૃદ્ધિ-દર અન્ય કેટલાક દેશોના આવકના વૃદ્ધિ-દર કરતા વધારે હોય છે તેથી એમ કહી શકાય કે તેમનો વિકાસનો દર પણ વધારે છે. કોષ્ટકમાં જોઈ શકાય છે : નોર્વે, અમેરિકા, શ્રીલંકા, પાકિસ્તાન કરતાં ભારતનો રાષ્ટ્રીય આવકનો વાર્ષિક વૃદ્ધિ-દર ઊંચો છે. તેથી એમ કહી શકાય કે ભારતનો આર્થિક વૃદ્ધિ-દર પણ આ દેશો કરતાં ઊંચો છે. આજે ભારત વિશ્વમાં ઝડપથી વિકાસ પામતો અર્થતંત્રમાં ગણાય છે. આપણે એ યાદ રાખવું જોઈએ કે, નોર્વે અને અમેરિકાનો અગાઉ ખૂબ વિકાસ થઈ ચૂક્યો છે. હવે તેઓ 2 થી 3 ટકાના દરે વિકાસ કરી રહ્યા છે.

દેશ	રાષ્ટ્રીય આવકનો વાર્ષિક ટકાવારી વૃદ્ધિ-દર (2014)
નોર્વે	2.2
અમેરિકા	2.4
શ્રીલંકા	4.5
ચીન	7.3
ભારત	7.3
પાકિસ્તાન	4.7

2.4.1.2 મર્યાદાઓ : આમ છતાં રાષ્ટ્રીય આવકને વિકાસના એક નિર્દેશક તરીકે સ્વીકારવામાં કેટલીક મર્યાદાઓ રહેલી છે, જે નીચે મુજબની છે :

સ્ત્રોત : વિશ્વ બેન્ક અને આર્થિક સર્વે, 2015-16

(1) રાષ્ટ્રીય આવકની ગણતરીની મુશ્કેલી : બેવડી ગણતરી, સ્વ-વપરાશની વસ્તુઓ, ઘસારો જાણવાની મુશ્કેલી, ગેરકાયદેસર આવક, કર ટાળો, કરચોરી જેવી પ્રવૃત્તિ, સાટા પદ્ધતિ, નિરક્ષરતા, એક કરતા વધારે વ્યવસાયમાં રોકાયેલા લોકો જેવાં કારણોસર દેશની રાષ્ટ્રીય આવક અને તેનો સાચો વૃદ્ધિ-દર જાણી શકાતો નથી તેથી રાષ્ટ્રીય આવક સાચો માપદંડ ગણાય નહિ.

(2) વસ્તી : એક માત્ર રાષ્ટ્રીય આવક ગણવાથી વિકાસનો સાચો ખ્યાલ આવી શકતો નથી જે-તે દેશની વસ્તીને પણ ધ્યાનમાં લેવી જોઈએ. (અ) દેશ કરતાં (બ) દેશની રાષ્ટ્રીય આવક વધારે હોય તો (બ) દેશનો વિકાસ (અ) દેશ કરતાં વધારે ન કહેવાય કારણ કે જો (બ) દેશની રાષ્ટ્રીય આવકની સાથે (બ) દેશની વસ્તી પણ જો ખૂબ ઝડપથી વધતી હોય તો વિકાસ (અ) દેશથી વધારે છે તેમ ન કહેવાય.

(3) રાષ્ટ્રીય આવક ગણવાની જુદી-જુદી પદ્ધતિઓ : રાષ્ટ્રીય આવક ગણવાની જુદી-જુદી પદ્ધતિઓનો વિશ્વમાં ઉપયોગ થાય છે. જેમાં ઉત્પાદન આવક અને ખર્ચની પદ્ધતિ મુખ્ય છે. કોઈ એક પદ્ધતિ કરતાં બીજી પદ્ધતિથી રાષ્ટ્રીય આવકની ગણતરી કરતા રાષ્ટ્રીય આવકમાં ફેર પડે છે. બધા દેશો જુદી-જુદી પદ્ધતિથી રાષ્ટ્રીય આવક ગણતા હોવાથી રાષ્ટ્રીય આવકની આંતરરાષ્ટ્રીય તુલનાનું કાર્ય મુશ્કેલ બને છે.

2.4.2 માથાદીઠ આવકનો વૃદ્ધિ-દર (Growth Rate of Per Capita Income) :

આ નિર્દેશક મુજબ જો દેશની માથાદીઠ વાસ્તવિક આવકમાં લાંબા ગાળા સુધી સતત વધારો થતો રહે તો આર્થિક વિકાસ થયો છે તેમ કહેવાય. અહીં માથાદીઠ આવક એટલે સરેરાશ માથાદીઠ આવક. દેશની કુલ રાષ્ટ્રીય આવકને વસ્તીના કુલ પ્રમાણ વડે ભાગતા જે સરેરાશ આવક આવે તે માથાદીઠ આવક છે. આમ, આ નિર્દેશક દેશની વસ્તીને પણ ધ્યાનમાં લે છે અને તે દૃષ્ટિએ તે રાષ્ટ્રીય આવકના નિર્દેશક કરતાં ચઢિયાતો છે. સંયુક્ત રાષ્ટ્રસંઘના નિષ્ણાતો માથાદીઠ આવકના નિર્દેશકને સ્વીકારવાની હિમાયત કરે છે. રાષ્ટ્રીય આવકની જેમ માથાદીઠ આવક વધારે હોય અને વધવાનો દર ઊંચો હોય તે દેશનો વિકાસનો દર ઊંચો ગણાય. જો માથાદીઠ આવક નીચા દરે વધે તો વિકાસનો દર નીચો ગણાય અને જો માથાદીઠ આવકમાં વધારો ન થતો હોય તો વિકાસમાં સ્થગિતતાની સ્થિતિ આવી છે તેમ કહેવાય. જો કોઈ દેશની માથાદીઠ આવક ઘટતી હોય તો વિકાસની પીછેહઠની સ્થિતિ દર્શાવે છે.

આર્થિક વિકાસનો અંતિમ હેતુ જીવનધોરણ સુધારીને માનવવિકાસ ઊંચે લઈ જવાનો છે અને તે માટે માથાદીઠ આવકમાં વધારો એ તેનું એક ઉત્તમ નિર્દેશક છે. જો વિકાસથી લોકોનું જીવનધોરણ સુધરે નહિ તો તે સાચા અર્થમાં વિકાસ નથી. તેથી જ

કોષ્ટક 2.2

દેશ	માથાદીઠ રાષ્ટ્રીય આવક (US \$ માં) 2014 (સમખરીદ શક્તિના માપદંડ મુજબ)	વૃદ્ધિ-દર (ટકામાં)
નોર્વે	64992	1.1
અમેરિકા	52947	1.6
શ્રીલંકા	9779	3.5
ચીન	12547	6.7
ભારત	5497	6.0
પાકિસ્તાન	4866	2.6

2.4.2.1 કોષ્ટકમાં રજૂઆત : કોષ્ટકમાં જોઈ શકાય છે ભારતની માથાદીઠ આવક 2014માં સમખરીદ શક્તિના માપદંડ મુજબ 5497 અમેરિકન ડોલર છે જે નોર્વે, અમેરિકા, ચીન, શ્રીલંકા કરતાં ઘણી ઓછી છે. નોર્વે કરતાં 11 થી 12 ગણી ઓછી છે, તો નોર્વેનો વિકાસ ભારત કરતાં 11 થી 12

ગણો વધારે છે તેમ કહેવાય. પરંતુ ભારતની માથાદીઠ આવકનો વૃદ્ધિ-દર ઊંચો છે તેથી વિકાસ ઝડપથી થઈ રહ્યો છે તેમ કહેવાય.

સ્ત્રોત : વિશ્વ બેન્ક અને આર્થિક સર્વે; 2015-16 (સંકલિત)

2.4.2.2 મર્યાદાઓ : માથાદીઠ આવકના નિર્દેશકની મર્યાદાઓ નીચે મુજબ છે :

(1) માત્ર અંદાજો : દેશની રાષ્ટ્રીય આવક દર વર્ષે ગણાય છે તેથી તેના આંકડા આપણને લગભગ સાચા મળી રહે છે. પરંતુ દેશની વસ્તી દર વર્ષે ગણાતી નથી. ભારતમાં વસ્તી-દર 10 વર્ષે ગણાય છે. એટલે કે બાકીનાં વર્ષોમાં વસ્તીના આંકડાના માત્ર અંદાજો બાંધવામાં આવે છે. તેથી સાચી માથાદીઠ આવક મળતી નથી.

(2) રાષ્ટ્રીય આવક-માથાદીઠ આવક ગણવાની મુશ્કેલી : રાષ્ટ્રીય આવક ગણવાની મુશ્કેલી આપણે જોઈ ગયાં તેવી રીતે માથાદીઠ આવક ચાલુ ભાવે ગણવી કે સ્થિર ભાવે ગણવી તેની મુશ્કેલીને કારણે સાચી સ્થિતિ જાણી શકાતી નથી.

(3) માથાદીઠ આવક માત્ર સરેરાશ દર્શાવે છે : માથાદીઠ આવક એ માત્ર સરેરાશ આવક દર્શાવે છે. આ સરેરાશના આધારે કોઈ નિર્ણય ના લઈ શકાય કે દેશોના વિકાસની કક્ષા જાણી શકાય નહિ. જો માથાદીઠ આવક વધે અને દેશોમાં આવકની વહેંચણી સમાન રીતે થાય તો જ આર્થિક વિકાસ થયો છે તેમ કહેવાય. જો વહેંચણી અસમાન થયેલી હોય તો આર્થિક વિકાસ થયો નથી તેમ કહેવાય. તેથી પણ માથાદીઠ આવકરૂપી નિર્દેશક ખામીભરેલો ગણાય છે.

(4) સરખામણીની મુશ્કેલી : દુનિયાના દેશોની માથાદીઠ આવક જે-તે દેશના ચલણમાં દર્શાવેલ હોય છે. તેને પ્રથમ અમેરિકન ડોલરમાં ફેરવવી પડે ત્યાર બાદ સરખામણી કરી શકાય કે કયા દેશનો આર્થિક વિકાસનો દર ઊંચો કે નીચો છે. દુનિયાના દેશોએ પોતાના હુંડિયામણ દરો ઉપર અનેક જાતના અંકુશો મૂકેલાં હોવાથી તેમનો સાચો વિનિમય-દર જાણી શકાતો નથી તેથી દેશોની સાચી સરખામણી થઈ શકતી નથી.

(5) ભ્રામક નિર્દેશક છે : માથાદીઠ આવક જેટલી આવક દેશના બધા નાગરિકોને મળે છે તેવું નથી હોતું. માથાદીઠ આવકનો નિર્દેશક જેટલું નિર્દેશ કરે છે તેના કરતા છુપાવે છે વધારે તેથી તે સાચો નિર્દેશક નથી.

2.4.3 જીવનની ભૌતિક ગુણવત્તામાં સુધારણા :

આર્થિક વિકાસનો હેતુ હંમેશાં લોકોના જીવનધોરણમાં સુધારો કરવાનો હોય છે. તેથી કોઈ પણ દેશમાં આર્થિક વિકાસ થયો છે તે બીજા દેશો કરતાં કેટલો વધારે કે ઓછો છે તે માપવા માટે માનવજીવનની ભૌતિક ગુણવત્તાનો નિર્દેશક સ્વીકારવામાં આવે છે.

2.4.3.1 જીવનની ભૌતિક ગુણવત્તા એટલે શું ? : માનવજીવનની ભૌતિક ગુણવત્તા વિવિધ વસ્તુઓ અને સેવાઓની વપરાશનાં ધોરણો પર આધારિત છે. વપરાશનાં ધોરણો એટલે સમયના કોઈ એક ગાળા દરમિયાન વ્યક્તિ અથવા વ્યક્તિઓના સમૂહ દ્વારા

(1) વપરાશમાં લેવાયેલ ખોરાક, બળતણ તથા અન્ય બિનટકાઉ વસ્તુઓ (2) વપરાશમાં લેવાયેલ ટકાઉ અને અર્ધ ટકાઉ વસ્તુઓ અને (3) વપરાશમાં લેવાયેલ સેવાઓનો સમૂહ.

આ વપરાશના ધોરણ કે જીવનધોરણ તેમના જીવનની ભૌતિક ગુણવત્તા નક્કી કરે છે. તેથી વપરાશના ધોરણ કે જીવનધોરણને જીવનની ભૌતિક ગુણવત્તા તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. દેશના નાગરિકોનું જીવનધોરણ ઊંચું જાય તો જીવનનો ભૌતિક સુધારો થયો છે તેમ કહી શકાય.

2.4.3.2 જીવનની ભૌતિક ગુણવત્તામાં સમાવિષ્ટ થતી બાબતો : કોઈ એક વર્ષના ગાળામાં દેશના લોકોએ વપરાશમાં લીધેલ વસ્તુઓ અને સેવાઓના સમૂહ માનવજીવનની ભૌતિક ગુણવત્તા નક્કી કરે છે. આ વસ્તુઓ અને સેવાઓમાં મુખ્યત્વે નીચેના ઘટકોનો સમાવેશ થાય છે :

(1) ખોરાક (કેલરી પ્રોટીન-ચરબી)

(2) આરોગ્ય અને તબીબી સેવાઓ (વસ્તીના એકમ દીઠ ડૉક્ટરનું પ્રમાણ)

- (3) રહેઠાણ અને કપડાં (ઓરડાની સંખ્યા, ઓરડા દીઠ સરેરાશ વ્યક્તિ)
- (4) શિક્ષણ અને મનોરંજન (કેટલા ટકા વસ્તીને પ્રાથમિક, માધ્યમિક ઉચ્ચતર શિક્ષણ મળે છે. ટીવી, થિયેટર્સ) વગેરે
- (5) પરિવહન અને માહિતી પ્રસારણ સેવાઓ વસ્તી દીઠ રસ્તા-રેલવેની લંબાઈ, ટેલિફોન સંખ્યા
- (6) ઊર્જાશક્તિ (માથાદીઠ ઊર્જાની વપરાશ)
- (7) દેશની વસ્તીને મળતું પીવાનું ચોખ્ખું પાણી
- (8) સરેરાશ આયુષ્ય
- (9) બાળમૃત્યુનું પ્રમાણ
- (10) ડ્રેનેજની સુવિધા

જો ઉપર્યુક્ત 10 બાબતોમાં સુધારો થઈ રહ્યો છે તો દેશમાં માનવજીવનની ભૌતિક ગુણવત્તા સુધરી છે તેમ કહી શકાય. જો સુધારો ન થયો હોય તો કયા ક્ષેત્રમાં સુધારાની જરૂર છે તે જાણી તેના ઉપાયો યોજી દેશના વિકાસને વધારી શકાય છે. માનવજીવનના કોઈ પણ નિર્દેશકને સાપેક્ષ રીતે પણ રજૂ કરી શકાય, સૌથી ઊંચું મૂલ્ય ધરાવતા નિર્દેશકને 100નો આંક અપાય છે. જીવનની ભૌતિક ગુણવત્તા સુધારવા ઉપર વિકાસશીલ દેશો હવે વધારે ધ્યાન આપે છે.

2.4.3.3 જીવનની ભૌતિક ગુણવત્તાનો આંક (Physical Quality Of Life Index = PQLI) :

રાષ્ટ્રીય આવક અને માથાદીઠ આવકનો વધારો એ આર્થિક વિકાસનો સાચો નિર્દેશક નથી તેમની અનેક મર્યાદાઓ છે. દેશની વધતી આવક અમુક લોકોના હાથમાં કેન્દ્રિત થાય. તે વિકાસ નથી. દેશનો વિકાસ એવો હોવો જોઈએ જે ગરીબોનાં જીવનધોરણને ઊંચું લાવે. નાગરિકોની પ્રાથમિક જરૂરિયાત સંતોષાય. આ બાબતને ધ્યાનમાં રાખીને મોરીસ ડેવિસ મોરીસે જીવનની ભૌતિક ગુણવત્તાના આંકની રજૂઆત કરી છે. જેને ટૂંકમાં PQLI તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. આ આંકમાં માનવજીવનના ભૌતિક ગુણવત્તામાં સુધારાને આર્થિક વિકાસ ગણવામાં આવે છે. જીવનની ભૌતિક ગુણવત્તાની કક્ષા આર્થિક વિકાસની કક્ષા દર્શાવે છે. કોઈ એક દેશ કે રાજ્યમાં બીજા દેશ કે રાજ્યની તુલનામાં માનવજીવનની ભૌતિક ગુણવત્તા ચઢિયાતી હોય તો તેનો અર્થ એવો થાય કે, તે દેશ કે રાજ્યમાં આર્થિક વિકાસની કક્ષા એટલે કે સપાટી ઊંચી છે. ભૌતિક જીવનની ગુણવત્તા માપવા માટે ત્રણ ધોરણો દર્શાવાય છે.

2.4.3.4 જીવનની ભૌતિક ગુણવત્તાના આંકમા સમાવિષ્ટ - ત્રણ બાબતો (ઘટકો)

શિક્ષણ-પ્રમાણ	અપેક્ષિત આયુષ્ય	બાળમૃત્યુ-દર(વર્ષ દરમ્યાન)
↓	↓	↓
દેશમાં સાક્ષરતાનું પ્રમાણ શિક્ષણની સ્થિતિ દર્શાવે છે. દેશમાં શિક્ષણ મેળવેલી વસ્તીની ટકાવારીના આધારે શિક્ષણનું પ્રમાણ જાણી શકાય છે.	બાળકના જન્મસમયે તે કેટલા વર્ષનું આયુષ્ય ભોગવશે તેની અપેક્ષાને અપેક્ષિત આયુષ્ય કહે છે. જે પ્રજાનું સરેરાશ આયુષ્ય દર્શાવે છે. અપેક્ષિત આયુષ્ય વધે તો આરોગ્યની સેવાઓ સારી છે તેમ કહેવાય.	જીવતાં જન્મેલાં દર હજાર બાળકોએ એક વર્ષનું આયુષ્ય પૂર્ણ કર્યા પહેલાં મૃત્યુ પામતાં બાળકોની સંખ્યાને બાળમૃત્યુ-દર કહે છે. જો બાળમૃત્યુ-દર ઘટે તો દેશમાં આરોગ્યની સગવડતા વધી છે તેમ કહેવાય.

PQLI = શિક્ષણનું પ્રમાણ + અપેક્ષિત આયુષ્યનો આંક + બાળમૃત્યુ-દરનો આંક

2.4.3.5 ત્રણ બાબતો જ કેમ ?

- (1) આ ત્રણેય બાબતો અંગેના વિશ્વાસપાત્ર આંકડાઓ દરેક દેશમાં મેળવી શકાય છે.
- (2) આ ત્રણેય નિર્દેશકો (પરિબળો) પ્રયત્નો નહિ પરંતુ પરિણામ દર્શાવે છે.
- (3) આ ત્રણેય બાબતો વસ્તુલક્ષી હોવાથી કામગીરીની તુલના માટે વ્યાજબી ધોરણો પૂરાં પાડે છે.

શિક્ષણ : જીવનની ભૌતિક ગુણવત્તાનો મહત્વનો માપદંડ છે. શિક્ષણનો વધારો વ્યક્તિના કલ્યાણનો વધારો દર્શાવે છે. વ્યક્તિની કુશળતા અને દેશના વિકાસની આવશ્યક બાબત ગણાય છે.

અપેક્ષિત આયુષ્ય : સામાજિક પરિસ્થિતિ અને સુખાકારીનું પ્રતિબિંબ છે અપેક્ષિત આયુષ્યનો વધારો. પોષણ તબીબી સારવાર તથા પર્યાવરણીય સંજોગોનું પરિણામ કે પ્રતિબિંબ છે.

બાળમૃત્યુ-દર : સામાજિક પરિસ્થિતિ અને સુખાકારીનું પ્રતિબિંબ છે. બાળમૃત્યુ-દર પીવાના સ્વચ્છ પાણી, ઘરનું પર્યાવરણ, મહિલાઓની સ્થિતિ, માતૃત્વની કામગીરીનું સંવેદનશીલ પ્રતિબિંબ છે.

2.4.3.6 જીવનના ભૌતિક ગુણવત્તાના આંકની રચના

- દરેક નિદર્શ (શિક્ષણ, આયુષ્ય, બાળમૃત્યુ-દર)ને 100નો ભાર (weightage) આપવામાં આવે છે.
- દેશની તે નિદર્શની કામગીરીના આધારે 0 થી 100 ના આંકની વચ્ચેના ગુણ મૂકવામાં આવે છે.
- આ ત્રણ બાબતોમાં એ દેશને મળેલા ગુણોનો સરવાળો થાય છે.
- સરવાળાને 3 વડે ભાગીને સરેરાશ કાઢવામાં આવે છે.
- જે આંક મળે તે PQLI ના આંક તરીકે ઓળખાય છે.

2.4.3.7 મહત્વની બાબતો :

(1) જેમ દેશનો PQLI 100ની નજીક તે દેશની ઉપર્યુક્ત ત્રણ બાબતો (નિદર્શ)માં કામગીરી ઉત્તમ છે તેમ કહેવાય.

(2) જેમ દેશનો PQLI 0 ની નજીક, તે દેશની ઉપર્યુક્ત ત્રણ બાબતો (નિદર્શ)માં કામગીરી કનિષ્ઠ (ઊતરતી કક્ષાની) છે તેમ કહેવાય.

(3) PQLI 0 થી 100ની વચ્ચે હોઈ શકે છે.

(4) PQLI ના આંકથી એક જ દેશનાં બે રાજ્યો કે બે જુદા-જુદા દેશોની તુલના થઈ શકે છે.

(5) જેમ PQLIનો આંક વધારે (ઊંચો) તેમ દેશનો આર્થિક વિકાસ વધારે તેમ કહેવાય.

(6) જેમ PQLIનો આંક નીચો તેમ દેશનો આર્થિક વિકાસ નીચો છે તેમ કહેવાય.

2.4.3.8 સકારાત્મક બાબતો :

(1) PQLI માં માનવજીવનના ધોરણને સ્પર્શતા શિક્ષણ અને આરોગ્ય જેવી બાબતોનો સમાવેશ થાય છે.

(2) માથાદીઠ આવકના નિર્દેશક કરતા PQLI ચઢિયાતા છે.

(3) આર્થિક વિકાસના નિર્દેશક તરીકે PQLI રાષ્ટ્રીય આવક અને માથાદીઠ આવક કરતાં ઓછી મર્યાદાવાળા છે.

(4) PQLI થી જુદા-જુદા દેશો, દેશોનાં જૂથો, એક જ દેશનાં વિવિધ રાજ્યોની તુલના થઈ શકે છે.

(5) શહેરી-ગ્રામીણ, સ્ત્રી-પુરુષના PQLI બનાવી તેમની તુલના થઈ શકે છે.

2.4.3.9 મર્યાદાઓ :

(1) માત્ર ત્રણ જ બાબતોનો સમાવેશ કર્યો છે અને આ ત્રણ જ બાબતોના આધારે સચોટતાથી દેશોનો વિકાસ થયો છે કે નહિ તે કહી શકાય નહિ. સાચો આંક મેળવવા આ ત્રણ બાબતો સિવાયની બાબતોનો પણ સમાવેશ કરવો જોઈએ.

(2) માત્ર સરેરાશ દર્શાવે છે : ત્રણ નિર્દેશકના મળેલા આંકને 3 વડે ભાગવાથી મળતો આંક PQLI છે જે સરેરાશ છે. સરેરાશથી તે દેશની ત્રણ બાબતોમાં અગ્રિમતા કે પછાતતા કહી શકાય નહિ. સરેરાશથી નિર્ણયો લેવાતા નથી.

(3) કોઈ દેશનો PQLIનો દર ઊંચો હોય (હાલમાં) તો દેશનો વિકાસ બીજા દેશો કરતા વધારે છે તેમ સામાન્યીકરણ કરી શકાય નહિ.

(4) ત્રણ ધોરણને માનવજીવનમાં એકસરખું મહત્ત્વ (100 આંક) અપાય છે જે અયોગ્ય છે. ત્રણેય બાબતો માનવજીવનમાં એકસરખું મહત્ત્વ ધરાવતી નથી.

(5) જીવનની ભૌતિક ગુણવત્તા આંકમાં આવકવૃદ્ધિ મહત્ત્વની છે જેની ઉપેક્ષા કરી છે.

(6) ધનિક દેશોની PQLI વધવાની ગતિ ધીમી હોય છે કારણ કે સરેરાશ આયુષ્ય અમુક હદથી વધારે વધારી શકાતું નથી.

2.4.3.10 આજની સ્થિતિ :

વિશ્વમાં 2003 પછી PQLI ની ત્રણ બાબતોને આધારે બનતા આંકને બદલે તેમાં માનવજીવનને સ્પર્શતી બીજી ત્રણ બાબતોનો સમાવેશ કરીને જીવનની ગુણવત્તાનો આંક (QLI) તૈયાર કરવામાં આવે છે.

2.4.4 માનવવિકાસનો આંક (Human Development Index - HDI) :

વિકાસનો અદ્યતન નિર્દેશક માનવવિકાસ આંક છે. 1990માં સંયુક્ત રાષ્ટ્ર વિકાસ કાર્યક્રમમાં (UNDP) દ્વારા માનવવિકાસ અહેવાલ (HDR) રજૂ થયો. આ અહેવાલમાં વિકાસના માપદંડ તરીકે માનવવિકાસનો આંક (HDI) રજૂ કરવામાં આવ્યો. HDIમાં આર્થિક માપદંડોની સાથે બિનઆર્થિક માપદંડ ઉપર વધુ ભાર મૂકવામાં આવ્યો છે. HDI તૈયાર કરવામાં મહત્ત્વની ભૂમિકામાં ભારતના અર્થશાસ્ત્રીનો ફાળો પણ છે. જુદા-જુદા દેશોમાં થતાં વિકાસના પ્રયત્નોનું મૂલ્યાંકન કરીને આંક તૈયાર કરાય છે. 1990 થી HDI ને માપવા માટે જે વિવિધ ન્યૂનતમ અને મહત્તમ મૂલ્યનો ઉપયોગ થતો હતો જેમાં 2010માં સુધારો કરવામાં આવ્યો છે.

2.4.4.1 માનવવિકાસના આંકના ઘટકો :

HDI તૈયાર કરવામાં સુગમ બને એ માટે માત્ર ત્રણ જ પરિબલો ધ્યાનમાં લેવાય છે. આ પરિબલોના

આંકની યાદી આપવાને બદલે તેની સરેરાશ ઉપર આધારિત સંયુક્ત આંક તૈયાર કરાય છે : (1) અપેક્ષિત આયુષ્ય (2) શૈક્ષણિક સિદ્ધિઓ (જ્ઞાન)નો આંક સામાજિક સિદ્ધિ દર્શાવે છે જ્યારે (3) જીવનધોરણ દર્શાવતો આવકનો આંક આર્થિક સિદ્ધિઓ દર્શાવે છે.

HDI		
અપેક્ષિત આયુષ્ય	જ્ઞાન (શિક્ષણ)	સારું જીવનધોરણ
જન્મસમયે વસ્તીનું અપેક્ષિત આયુષ્ય કેટલું છે તેને આધારે આંક અપાય છે. જો 50 વર્ષથી ઓછું આયુષ્ય તો તંદુરસ્તીથી વંચિત ગણાય છે. જેમ આયુષ્યનો આંક ઊંચો તેમ સ્થિતિ સારી માનવામાં આવે છે.	જ્ઞાનનું પ્રમાણ જાણવા પુખ્ત-શિક્ષિતોની ટકાવારી કેટલી છે તે જાણવામાં આવે છે. આમાં 15 વર્ષ અને તેનાથી વધુ ઉંમરની વ્યક્તિના અક્ષરજ્ઞાનને ધ્યાનમાં લેવાય છે. જેમાં બે બાબતોનો સમાવેશ થાય છે : (A) સ્કૂલિંગના સરેરાશ વર્ષ અને (B) સ્કૂલિંગનાં અપેક્ષિત વર્ષો દેશમાં શાળા કક્ષા માટે કેટલાં વર્ષ અપેક્ષિત છે તેમાંથી બાળક શાળામાં સરેરાશ કેટલાં વર્ષ ગાળે છે તેના આંક મેળવવામાં આવે છે.	જીવનધોરણ એટલે મળતી સગવડતા જેમાં પીવાનું શુદ્ધ પાણી, આરોગ્યની સેવા, સેનિટેશનની સેવા, બાળમૃત્યુ-દર, ઓછાં વજનવાળાં બાળકોની ટકાવારી, માથાદીઠ દૈનિક કેલરી, 5 વર્ષથી નીચેનાં બાળકોનો મૃત્યુ-દર, પ્રોટીન અને ચરબીની પ્રાપ્તિને જોવાય છે અને સારા જીવનધોરણનો આધાર આવક ઉપર હોય છે. આવકનો સૂચક આંક માથાદીઠ કાચી રાષ્ટ્રીય આવક (GNI), PPP સમખરીદ શક્તિના ધોરણે મપાય છે.

2.4.4.2 મુખ્ય બાબતો :

- ત્રણ ધોરણોને આધારે ગણાતા HDIનું મહત્તમ મૂલ્ય 1 ગણાય છે.
- HDI નું મૂલ્ય 0 થી 1ની વચ્ચે હોય છે.
- જે દેશનો HDI 1ની નજીક તે વધુ વિકસિત ગણાય છે. તેને HDI માં ઊંચો ક્રમ મળે છે.
- જે દેશનો HDI 1 થી દૂર તે ઓછો વિકસિત છે. તેને HDI માં ક્રમ નીચો મળે છે.
- વર્ષ 2014માં દુનિયાના 188 દેશોમાં HDI માં 0.944 આંક સાથે નોર્વે દેશ પ્રથમ ક્રમે અને ભારત 0.609 આંક સાથે 130માં ક્રમે હતો.

2.4.4.3 2015નો માનવવિકાસનો અહેવાલ અને વિશ્વના દેશો : વર્ષ 2015માં માનવવિકાસનો અહેવાલ (HDR) રજૂ થયો તેમાં વર્ષ 2014માં વિશ્વના દેશોની માનવવિકાસ આંકમાં સ્થિતિ શું હતી તે પૃ. 25 મુજબની અનુસૂચિ દર્શાવે છે.

કોષ્ટક 2.3

દેશ	HDI (2014)માં		માથાદીઠ આવક (Per Capita GNI)	જન્મસમયે અપેક્ષિત સરેરાશ આયુષ્ય (ALE)	અભ્યાસના અપેક્ષિત વર્ષો	અભ્યાસના વાસ્તવિક વર્ષો
	મૂલ્ય (Value)	ક્રમ (Rank)				
નોર્વે	0.944	1	64992	81.6	17.5	12.6
અમેરિકા	0.915	8	52947	79.1	16.5	12.9
ચીન	0.727	90	12547	75.8	13.1	7.5
ભારત	0.609	130	5497	68.0	11.7	5.4
પાકિસ્તાન	0.538	147	4866	66.2	7.8	4.7
નાઈઝર	0.348	188	908	61.4	5.4	1.5

સ્ત્રોત : HDR, 2015 અને આર્થિક સર્વે, 2015-16

2015ના HDI ના અહેવાલમાં વિશ્વના 188 દેશોને આવરી લેવામાં આવ્યા છે. માનવવિકાસની દૃષ્ટિએ વિશ્વના દેશોને 4 વિભાગમાં વહેંચાયા છે :

- (1) સૌથી વધુ માનવવિકાસ ધરાવતાં રાષ્ટ્રો : 1 થી 49 રાષ્ટ્રોનું સરેરાશ માનવવિકાસનું મૂલ્ય 0.890 છે.
- (2) વધુ માનવવિકાસ ધરાવતાં રાષ્ટ્રો : 50 થી 105 રાષ્ટ્રો સરેરાશ 0.735 HDI
- (3) મધ્યમ માનવવિકાસ ધરાવતાં રાષ્ટ્રો : 106 થી 143 રાષ્ટ્રો સરેરાશ 0.614 HDI
- (4) નીચો માનવવિકાસ ધરાવતાં રાષ્ટ્રો : 144 થી 188 રાષ્ટ્રો સરેરાશ 0.493 HDI

2.4.4.4 2015ના માનવવિકાસ અહેવાલનાં તારણો

- (1) 2014માં માનવવિકાસની દૃષ્ટિએ 0.944 ના મૂલ્ય સાથે નોર્વેનો પ્રથમ નંબર છે.
- (2) ભારતનો માનવવિકાસ આંક 0.609 છે અને તેનું 188 દેશોમાં 130મું સ્થાન છે.
- (3) ભારતનો HDIના વર્ગીકરણમાં મધ્યમ માનવવિકાસના ગ્રૂપમાં સમાવેશ થાય છે.
- (4) 2014માં HDIમાં છેલ્લા ક્રમે આફ્રિકા ખંડમાં આવેલ 0.348ના આંક સાથે નાઈઝરનું સ્થાન છે.

2.4.4.5 માનવવિકાસ આંકનું મહત્ત્વ :

- (1) આર્થિક વિકાસના HDIના માપદંડમાં માત્ર આર્થિક નહિ સામાજિક કલ્યાણના શિક્ષણ અને આરોગ્ય જેવા માપદંડનો પણ સમાવેશ કર્યો છે. તેથી તે પરિપૂર્ણ બને છે.
- (2) HDI આર્થિકનીતિ ઘડનારાઓને સૂચવે છે કે આર્થિક વિકાસ સાધન છે અને માનવકલ્યાણ અંતિમ ઉદ્દેશ્ય છે.
- (3) સાચી પ્રગતિ = આર્થિક પ્રગતિ + સામાજિક પ્રગતિ હોય છે.
- (4) HDI વિધેયાત્મક છે. HDI વધે તેનો અર્થ દેશમાં શિક્ષણ અને આરોગ્યની સ્થિતિ સુધરી રહી છે.
- (5) HDI થી વિકાસમાન દેશોને કયા વિકાસની શક્યતા વધારે છે. કયાં સરકારે વધારે કામ કરવાનું છે તેનો ખ્યાલ આવે છે.
- (6) HDI વધારે પ્રગતિશીલ ખ્યાલ છે.

2.4.4.6 મર્યાદાઓ :

(1) HDI માં ત્રણ જ સામાજિક નિર્દેશકોનો સમાવેશ કરાયો છે, જે ઓછા છે. બીજા સામાજિક નિર્દેશકોનો સમાવેશ કરવો જોઈતો હતો.

(2) HDI માં ત્રણેય પરિબલોને સરખું મહત્ત્વ અપાયું છે. ખરેખર ત્રણેયનું જુદી-જુદી પરિસ્થિતિમાં જુદું-જુદું મહત્ત્વ હોય છે.

(3) માનવવિકાસનો આંક નિરપેક્ષ સ્થિતિ દર્શાવતો નથી. કોઈ એક દેશ અન્ય દેશોની તુલનાએ કયા સ્થાને છે તે દર્શાવવામાં આવે છે, જેમાં સાપેક્ષ પ્રગતિ જ દર્શાવાય છે.

HDI ઉપરાંત

(1) GDI = Gender Development Index = જાતિય સમાયોજન આંક

(2) TAI = Technological Achievement Index = ટેકનોલોજી સિદ્ધી આંક

(3) HPI = Human Poverty Index = માનવ ગરીબી આંક

(4) HCI = Human Consumer Index = માનવ વપરાશ-આંક

જેવા અન્ય નિર્દેશકોનો પણ ઉપયોગ કરવામાં આવે છે.

સ્વાધ્યાય

1. નીચેના પ્રશ્નોના જવાબ માટે સાચો વિકલ્પ શોધો :

- (1) વિકાસ એક બહુપરિમાણીય પ્રક્રિયા છે. આ વિધાન કોણે રજૂ કર્યું છે ?
(અ) ટોડેરો (બ) કિન્ડલ બર્જર (ક) માર્શલ (ડ) મેચલપ
- (2) કયો ખ્યાલ ગુણાત્મક છે ?
(અ) રાષ્ટ્રીય આવકનો વૃદ્ધિ-દર (બ) માથાદીઠ આવકનો વૃદ્ધિ-દર
(ક) આર્થિક વૃદ્ધિ (ડ) આર્થિક વિકાસ
- (3) 2014માં વિશ્વમાં માનવવિકાસ-આંકની દૃષ્ટિએ ભારતનો ક્રમ કેટલામો હતો ?
(અ) 127 (બ) 128 (ક) 1929 (ડ) 130
- (4) 2014માં માનવવિકાસ અહેવાલ મુજબ ભારતની માથાદીઠ આવક કેટલા ડોલર હતી ?
(અ) 7110 (બ) 7068 (ક) 480 (ડ) 5497
- (5) દેશના આર્થિક વિકાસમાં વધારો થવાથી
(અ) ખેતી ક્ષેત્રનો ફાળો ઘટે છે. (બ) ખેતી ક્ષેત્રનો ફાળો વધે છે.
(ક) ઉદ્યોગ ક્ષેત્રનો ફાળો ઘટે છે. (ડ) સેવા ક્ષેત્રનો ફાળો ઘટે છે.
- (6) જીવનની ભૌતિક ગુણવત્તા-આંક (PQLI)નું મહત્તમ મૂલ્ય કેટલું હોય છે ?
(અ) 100થી ઓછું (બ) 100થી વધુ (ક) 100 (ડ) શૂન્ય
- (7) માનવવિકાસના આંકનું મૂલ્ય કેટલું હોય છે ?
(અ) શૂન્ય (બ) એક (ક) શૂન્યથી એક વચ્ચે (ડ) સો
- (8) આર્થિક વૃદ્ધિનો પ્રશ્ન મુખ્યત્વે કેવાં રાષ્ટ્રોના પ્રશ્નો સાથે સંકળાયેલો છે ?
(અ) વિકસિત (બ) વિકાસશીલ
(ક) પછાત દેશો (ડ) ત્રીજા વિશ્વના દેશો

(9) 2014માં માનવવિકાસ આંકની દૃષ્ટિએ વિશ્વમાં પ્રથમ સ્થાન ધરાવનાર દેશ હતો.

(અ) જાપાન

(બ) નોર્વે

(ક) અમેરિકા

(ડ) ભારત

2. નીચેના પ્રશ્નોના એક વાક્યમાં જવાબ આપો :

- (1) આર્થિક વૃદ્ધિ એટલે શું?
- (2) આર્થિક વિકાસનો અર્થ આપો.
- (3) માથાદીઠ આવક એટલે શું?
- (4) રાષ્ટ્રીય આવકની તુલનામાં માથાદીઠ આવકનો માપદંડ શા માટે વધુ આવકારદાયક છે?
- (5) જીવનની ભૌતિક ગુણવત્તાનો આંક કોણે રજૂ કર્યો હતો?
- (6) 2014માં HDI ના કેટલા દેશોના આંક બહાર પડ્યા છે ?
- (7) માનવવિકાસના આંકમાં કયાં પરિબલોને આવરી લેવામાં આવ્યાં છે?
- (8) બાળમૃત્યુ-દર એટલે શું?
- (9) માનવવિકાસના આંકનું મહત્તમ મૂલ્ય જણાવો.
- (10) ઊંચી માથાદીઠ આવક શું સૂચવે છે?
- (11) સેનીટેશનની સુવિધા શેમાં સુધારો સૂચવે છે ?

3. નીચેના પ્રશ્નોના ટૂંકમાં જવાબ આપો :

- (1) રાષ્ટ્રીય આવકના નિર્દેશકની મર્યાદાઓ જણાવો.
- (2) માથાદીઠ આવકના નિર્દેશકની મર્યાદાઓ જણાવો.
- (3) પરિમાણાત્મક અને ગુણાત્મક પરિવર્તનો કયાં-કયાં આવે છે તે જણાવો.
- (4) ઉત્પાદનમાં વધારો એ કયા પ્રકારનું પરિવર્તન છે ?
- (5) વિકાસના નિર્દેશકો શું છે ? યાદી આપો.
- (6) વૃદ્ધિની મર્યાદાઓ જણાવો.
- (7) વિકાસની મર્યાદાઓ જણાવો.
- (8) અપેક્ષિત આયુષ્ય એટલે શું ?
- (9) વૃદ્ધિ અને વિકાસમાંથી કોને માપવામાં મુશ્કેલી પડે છે ? શા માટે ?

4. નીચેના પ્રશ્નોના મુદ્દાસર જવાબ આપો :

- (1) જીવનની ભૌતિક ગુણવત્તા એટલે શું ? તેમાં કઈ બાબતોનો સમાવેશ થાય છે ?
- (2) આર્થિક વિકાસના નિર્દેશક તરીકે રાષ્ટ્રીય આવકની ચર્ચા કરો.
- (3) આર્થિક વિકાસના નિર્દેશક તરીકે માથાદીઠ આવકને સમજાવો.
- (4) જીવનની ભૌતિક ગુણવત્તાના આંકની મર્યાદાઓ ટૂંકમાં સમજાવો.
- (5) ભારતમાં વર્તમાનમાં વૃદ્ધિ થઈ રહી છે અથવા વિકાસ થઈ રહ્યો છે અથવા બંને થઈ રહ્યા છે. તમારા જવાબ માટેના કારણો આપો.

5. નીચેના પ્રશ્નોના વિસ્તારપૂર્વક જવાબ આપો :

- (1) આર્થિક વૃદ્ધિ અને આર્થિક વિકાસનો તફાવત ઉદાહરણ દ્વારા સમજાવો.
- (2) આર્થિક વિકાસના નિર્દેશક તરીકે જીવનની ભૌતિક ગુણવત્તામાં સુધારણાના આંક વિશે સમજાવો.
- (3) માનવવિકાસ આંકમાં કઈ-કઈ બાબતોનો સમાવેશ થાય છે ? તેની સમજૂતી આપો.
- (4) PQLI અને HDIની તુલના કરો. બંનેમાંથી કયો શ્રેષ્ઠ નિર્દેશક છે ? શા માટે ?
- (5) આર્થિક વિકાસના નિર્દેશકો ટૂંકમાં સમજાવો.

પારિભાષિક શબ્દો

આર્થિક પ્રગતિ	: માથાદીઠ આવકમાં થતો વધારો એ આર્થિક પ્રગતિ છે.
આર્થિક વૃદ્ધિ	: વૃદ્ધિ એટલે આર્થિક વૃદ્ધિ જે રાષ્ટ્રીય આવક વધવાનો દર અથવા વસ્તુ અને સેવાઓના કુલ ઉત્પાદનના પ્રમાણમાં થતો વધારો દર્શાવે.
આર્થિક વિકાસ	: આર્થિક વિકાસ એ બહુપરિમાણીય પ્રક્રિયા છે.
જીવનની ભૌતિક ગુણવત્તા	: વપરાશના ધોરણ કે જીવનધોરણને જીવનની ભૌતિક ગુણવત્તા કહે છે.
પરિમાણાત્મક પરિવર્તન	: અર્થતંત્રનાં વિવિધ ક્ષેત્રોમાં કુલ ઉત્પાદનમાં થતો વધારો એ પરિમાણાત્મક પરિવર્તન છે.
ગુણાત્મક પરિવર્તન	: નવાં સંશોધનો થાય, નવી પદ્ધતિઓ ઉપયોગમાં આવે, શ્રમની કાર્યક્ષમતા બદલાય, ક્ષેત્રવાર અર્થતંત્રમાં હિસ્સો બદલાય તે ગુણાત્મક પરિવર્તન છે.
પ્રૌઢ સાક્ષરતા-દર	: 15 વર્ષ કે તેથી વધુ વયની વ્યક્તિઓમાં શિક્ષણના પ્રમાણને પ્રૌઢ સાક્ષરતા-દર કહે છે.
અપેક્ષિત આયુષ્ય	: બાળકના જન્મસમયે તે કેટલા વર્ષનું સરેરાશ આયુષ્ય ભોગવશે તેની અપેક્ષા
બાળમૃત્યુ-દર	: જીવતાં જન્મેલાં દર હજાર બાળકોએ એક વર્ષનું આયુષ્ય ભોગવ્યા પહેલાં મૃત્યુ પામતાં બાળકોની સંખ્યા કે પ્રમાણ
જીવનધોરણ	: નાગરિકોને પ્રાપ્ત થતી સુવિધાઓ જેમાં પાણી-વીજળી-ડ્રેનેજ-મકાન-વાહનવ્યવહાર સંદેશાવ્યવહાર, આરોગ્ય સુવિધા દ્રાવ્ય કેલરી, પ્રોટીન અને ચરબીનો સમાવેશ થાય છે.
અભ્યાસના અપેક્ષિત વર્ષો	: દેશમાં શાળામાં વિદ્યાર્થીના નક્કી કરેલા અપેક્ષિત વર્ષ આટલાં વર્ષ વિદ્યાર્થી શાળામાં ભણે તેવી અપેક્ષા હોય છે.
અભ્યાસના સરેરાશ વર્ષો	: દેશમાં શાળામાં વિદ્યાર્થીઓએ સરેરાશ ગાળેલાં વર્ષોનું પ્રમાણ
સમખરીદ શક્તિ	: સ્થાનિક બજારમાં એક સમાન વસ્તુઓ માટે બે ચલણોના મૂલ્યના સંદર્ભમાં ખરીદશક્તિની સમાનતા

